

ВПЛИВ СОЦІАЛЬНОЇ ДЕПРИВАЦІЇ НА РОЗВИТОК ЕМОЦІЙНОЇ СФЕРИ ДІТЕЙ ІЗ ЗАТРИМКОЮ ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ

У статті розкрито поняття соціальної депривації та здійснено теоретичний аналіз наукових джерел щодо особливостей особистісного розвитку соціально депривованих дітей. На основі експериментального дослідження висвітлено особливості емоційної сфери соціально депривованих дошкільників із затримкою психічного розвитку та визначено рівні її сформованості. Визначено вплив соціальних умов виховання на розвиток емоційної сфери.

Ключові слова: соціальна депривація, затримка психічного розвитку, емоційна сфера, дошкільники.

Постановка проблеми. На тлі завдань реформування освітньої політики в Україні актуальною постає проблема оновлення та модернізації принципів і підходів щодо психолого-педагогічного впливу та корекції особистісного та соціального розвитку соціально депривованих дітей з особливими потребами, особливо дітей із затримкою психічного розвитку, які виховуються у дитячих будинках. Оскільки в цих установах мало використовуються засоби і методи активного спілкування, психологічної корекції, внаслідок чого у вихованців страждає психічний розвиток, зокрема емоційна сфера. Соціальна депривація спричиняє різноманітні деструктивні наслідки і для особистості, яка

зазнала її впливу, і для її соціального оточення. З цього огляду дослідження особливостей емоційної сфери та закономірностей психічного розвитку дітей-сиріт є надзвичайно важливим та актуальним.

Аналіз актуальних досліджень. Окреслена проблема не знайшла широкого висвітлення у вітчизняній психолого-педагогічній науці. Теоретичні аспекти проблеми розвитку емоційної сфери дітей представлені у низці наукових досліджень з позиції головних чинників адаптації та соціалізації – П. Анохін, В. Вілюнас, Л. Виготський, К. Ізард, Є. Ільїн, А. Кошелева, О. Леонт'єв, Я. Неверович, С. Рубінштейн, П. Симонов, R. Casey, P. Harris, C. Saarni та ін.; багатогранності емоційної сфери як утворення особистості – Л. Виготський, О. Запорожець, К. Ізард, Є. Ільїн, Т. Кириленко, Р. Лазарус, П. Лафрен'є, С. Максименко, О. Чебикін та ін.; з позицій когнітивного підходу, у зв'язку емоційного розвитку із загальним психічним розвитком особистості та окремими його психічними структурами: самосвідомістю, мотивацією, когнітивним розвитком (J. Haviland-Jones, M. Lewis, M. Sullivan, C. Stanger, M. Weiss та ін.); у контексті мотиваційного підходу розвиток емоційної сфери вважається найважливішою складовою формування особистості, оскільки емоції є важливими мотиваційними процесами, пов'язують емоції з потребами та їх задоволенням (В. Вілюнас, О. Леонт'єв, Я. Рейковський, П. Симонов, З. Фрейд, П. Фресс, С. Ізард, S. Tomkins та ін.); з огляду на вікові особливості емоційної сфери (Л. Божович, Д. Ельконін, М. Єрмолаєва, О. Запорожець, О. Ізотова, С. Максименко, О. Нікіфорова, Л. Славина, І. Сопрун та ін.); в аспекті діяльнісного підходу сензитивним періодом розвитку емоційних новоутворень дитини є дошкільний вік, що пов'язано із становленням провідної діяльності цього віку – ігрової, та соціальною ситуацією розвитку (О. Запорожець, Д. Ельконін, П. Якобсон, Г. Бреслав, Л. Божович, О. Ізотова, О. Нікіфорова та ін.). Попри різні погляди щодо цієї проблеми, дослідники одностайні у тому, що емоційна сфера є найважливішою складовою психічного розвитку особистості, що відіграє важливу роль у регуляції діяльності, поведінки та спілкування і є необхідною умовою для соціалізації.

У контексті психолого-педагогічного аналізу проблем дітей, які зазнали деприваційного впливу, наукові дослідження засвідчують, стійкі ознаки відставання в основних сферах розвитку (Г. Бевз, Я. Гошовський, Н. Дмитріюк, Й. Лангмейер, З. Матейчек, Г. Прихожан, Н. Толстих, J. Bowlby, A. Freud, J. Gewirtz, M. Rutter, R. Spitz, D. Winnicott та ін.) [1; 2; 5; 9], що зумовлені різними причинами: несприятливими соціальними умовами виховання (І. Дубровіна, М. Лісіна, А. Рузська, Д. Фельдштейн та ін.) [11; 9]; дисгармонійним розвитком інтелектуальної сфери (І. Дубровіна, Г. Прихожан, Н. Толстих, М. Єлагіна, І. Коробейніков, Л. Шипіцина та ін.) [11; 7; 3]; особливостями затримки мовленнєвого розвитку (Е. Каверіна, А. Рузська, Т. Фінашина та ін.) [11], несформованістю емоційно-вольової сфери (М. Авдєєва, Л. Божович, С. Мещерякова, Г. Прихожан, Н. Толстих та ін.), порушеннями у спілкуванні з дорослими та однолітками (Н. Аксаріна, М. Лісіна, Г. Розенгарт-Пупко, Л. Шипіцина, Н. Щелованов та ін.) [3; 10].

Психологічні особливості дітей із затримкою психічного розвитку у вітчизняній спеціальній психології описувалися О. Бабяк, Т. Вісковатвою, Т. Ілляшенко, А. Обухівською, І. Омельченко, Л. Прохоренко, Т. Сак та ін. Особливості емоційної сфери у дошкільників із ЗПР, які насамперед пов'язані із етіопатогенезом цього стану, визначені у працях Н. Белопольської, Т. Власової, О. Защиринської, К. Лебединської, В. Лубовського, Л. Маркової, О. Слепович, М. Певзнер та ін. У висновках наукових досліджень визначено, що у дітей із затримкою психічного розвитку емоційна сфера характеризується незрілістю, що виявляється у ситуативності поведінки, нестійкості, нестабільності емоційних проявів, труднощах емоційної регуляції поведінки. Водночас, проблема формування емоційної сфери у соціально депривованих дошкільників із затримкою психічного розвитку досі не була предметом спеціальних досліджень. Відтак, пошук ефективних шляхів психологічного впливу для оптимізації процесу формування емоційної сфери у соціально депривованих дошкільників із затримкою психічного розвитку набуває особливої актуальності [4; 6; 14].

Мета статті полягає у висвітленні особливостей емоційної сфери у дітей із ЗПР, які зазнали впливу соціальної депривації.

Феномен соціальної депривації є однією з найактуальніших проблем сучасної психологічної науки насамперед через негативний вплив на становлення і розвиток особистості дитини, на її соціальне становлення.

У наукових дослідженнях Й.Лангмейєра та З.Матейчека психічна депривація визначається як психічний стан, що виникає в результаті таких життєвих ситуацій, де суб'єкту не надається можливості для задоволення певних його основних (життєвих) психічних потреб у достатній мірі і протягом достатньо тривалого часу, зокрема таких як: потребу у певній кількості, змінності і виді (модальності) стимулів; потребу в основних умовах для дієвого учіння; потребу у первинних суспільних зв'язках (особливо з матір'ю), які забезпечують можливість дієвої основної інтеграції особистості; потребу суспільної самореалізації, яка надає можливість оволодіння роздільними суспільними ролями і ціннісними цілями [9].

Отже, у разі незадоволення основних потреб людини буде виникати депривація, що негативно позначається на її особистісному становленні. У нашому дослідженні ми розглядатимемо проблему соціальної депривації як передумови порушень у розвитку емоційної сфери дітей із ЗПР.

Соціальна депривація (депривація ідентичності) – неможливість чи обмежена можливість для засвоєння автономної соціальної ролі, розвитку особистості взагалі. Загалом це проблеми соціалізації, коли суспільство з будь-яких причин не виконує свої функції з підтримки повноцінного існування особистості (Т.Міронова, Н.Фетіскін) [13]. Соціальну депривацію дитини Л.Мардахаєв вбачає у позбавленні, обмеженні, нестачі тих чи інших умов, матеріальних і духовних ресурсів, які необхідні для виживання і соціального розвитку дитини [12].

Більшість дослідників окресленої проблеми розглядають соціальну депривацію паралельно із перебуванням дітей в дитячих будинках (Н.Авдєєва, Г.Бевз, Л.Волинець, Л.Галігузова, Я.Гошовський, Т.Гуськова, І.Дубровіна, М.Лісіна, В.Мухіна, Г.Прихожан, А.Рузьська, Н.Толстих та ін.) [1; 2; 10; 11]. Вчені зазначають, що умови життя і виховання в закладі закритого типу та відсутність дитячо-батьківських стосунків деструктивно впливають на особистісний розвиток дітей-сиріт: у них спостерігається знижений загальний психічний тонус, порушення процесів саморегуляції, домінування пасивності у різних видах діяльності, недостатня здатність до співчуття, імпульсивність в поведінці, знижена (в порівнянні з ровесниками з сім'ї) емоційна регуляція, емоційно-пізнавальна взаємодія, труднощі адаптації до нових умов життєдіяльності, соціалізації та інтеграції в суспільство в цілому [2; 3; 15; 13]. Наведемо деякі результати конкретних досліджень з означеної проблеми.

Разом з тим, дослідження особливостей емоційної сфери соціально депривованих дошкільників із ЗПР, залишаються ще недостатньо розкритими і потребують подальшого вивчення та розроблення прийомів і методів корекції порушень їх емоційного розвитку.

З цією метою було проведено дослідження, яке передбачало вивчення специфіки емоційної сфери дошкільників із ЗПР, які виховуються у різних соціальних умовах. Окреслені завдання дослідження були спрямовані на з'ясування особливостей функціонування окремих складових емоційної сфери, зокрема її перцептивного, когнітивного, вербального, експресивного компонентів.

Методи дослідження. Для дослідження сформованості емоційної сфери, зокрема її компонентів (перцептивного, когнітивного, вербального, експресивного) у дітей із ЗПР ми використали комплекс психодіагностичних методик: методика «Емоційна ідентифікація» (О.Ізотової), методика «Сюжетні малюнки» (модифікований варіант Р.Калініної), методика «Бесіда» (модифікація І.Кареліної), методика «Спостереження» (Т.Даниліна, В.Зедгенідзе, модифікація І.Кареліної), «Опитувальний лист» (Н.Артюхіної, А.Щетиніної), «Анкета-

опитувальник для батьків» (О.Ізотової). У якості досліджуваних виступили діти із ЗПР дошкільного віку, які виховуються у дитячому будинку та дошкільники із ЗПР, які виховуються у сім'ї і відвідують спеціальний дошкільний заклад освіти (СДЗО), а також дошкільники з нормативним розвитком (НР).

Виклад основного матеріалу. Розглянемо отримані результати.

На основі результатів чотирьох етапів констатувального дослідження було виділено рівні сформованості емоційної сфери у дошкільників із ЗПР.

Основними критеріями рівнів сформованості емоційної сфери був ступінь сформованості умінь: впізнавання емоцій за експресією; здатність до розуміння та ідентифікації емоцій (уміння виділяти експресивні та імпресивні ознаки емоцій, причини їх виникнення); вербалізувати емоції (точність використання слів, уміння охарактеризувати емоційний стан, що сприймається); відтворювати емоції (виразність і довільність); уміння виражати емоції у міміці, пантоміміці, мовленні.

Було виділено три рівні сформованості емоційної сфери у дошкільників із ЗПР: низький – перший рівень, середній – другий рівень, високий – третій рівень. У чистому вигляді рівні сформованості емоційної сфери у дошкільників спостерігалися дуже рідко. Розглянемо їх детальніше.

Перший рівень сформованості компонентів емоційної сфери притаманний дітям, у яких емоції примітивні, недостатньо диференційовані, невиразні, одноманітні, неадекватні. Сприймання емоцій за усіма модальностями у дітей на цьому рівні характеризується поверховістю, нечіткістю, глобальністю, виділенням окремих (часто одиничних) елементів експресії (рот або очі), диференційовані тонкі відтінки переживань майже відсутні.

Діти значними труднощами у встановлюють експресивні та імпресивні ознаки емоцій різних модальностей, не співвідносять їх з причинами виникнення емоцій, їм важко довільно імітувати за зразком емоції за допомогою міміки у поєднанні зі слабкою активізацією нижнього і верхнього мімічного патерну (гіпомімія). Дошкільники демонструють недостатнє розуміння змісту соціальних емоцій, знання про моральну норму фрагментарні, вони виявляють байдуже ставлення до моральної норми. Вербалізація емоцій характеризується бідністю словника емоцій, специфічністю емотивної лексики, яка виявляється у неточності використання слів емоційного змісту, несформованості узагальнюючих понять, не сформованості синонімічних засобів мовлення.

Поряд з цим, діти, які знаходяться на першому рівні, неохоче беруть участь у діяльності, пасивні, напружені, скуті або байдужі до ігрових дій, їхні рухи невиразні (бідна міміка, загальмованість, одноманітність рухів і поз, емоційно забарвлені репліки майже відсутні, невпевнені, відчуваються дискомфортно). У них переважає нестійкість, емоційна лабільність переживань та відповідних експресивних проявів. За зовнішнім емоційним проявом діти не завжди можуть вгадувати зміст поведінкових реакцій оточуючих і правильно реагувати на них. Можливі невмотивовані коливання настрою, збудливість, агресивність, неадекватність поведінки.

Другий рівень сформованості емоційної сфери притаманний дітям, у яких емоції адекватні, але маловиразні, звужений діапазон емоцій. Діти добре диференціюють емоції за основними модальностями (радість, сум, гнів, страх). При цьому сприймання емоцій характеризується нестабільним виділенням комплексу їх експресивних ознак, неточною диференціацією емоцій за усіма модальностями та тонких відтінків переживань.

Діти адекватно впізнають емоційні стани за експресивним комплексом, визначають змістові характеристики (імпресивні та експресивні ознаки) окремих емоцій зі встановленням причин їх виникнення, виявляють здатність до довільного відтворення окремих емоцій у ігровій та комунікативній діяльності у поєднанні з контролем власних мімічних проявів у різних соціальних контекстах з частковою локалізацією мімічних ознак (активізація нижнього або верхнього патерну). Вони мають адекватні знання про соціальні емоції, демонструють розуміння моральних норм, проте емоційне ставлення до них мало критичне.

Вербалізація емоцій характеризується недостатнім обсягом словника для означення емоцій, ситуативним способом тлумачення значень слів, що позначають емоції. Діти пояснюють значення слова переважно шляхом опису навколишньої дійсності або дій інших людей. Екстралінгвістичні реакції дошкільників свідчать про досі не сформовану лексико-семантичну структуру слова.

Активність дітей, їх бажання брати участь у діяльності залежить від її привабливості та від дій дорослого. Загалом вони охоче виконують ігрові завдання. Однак труднощі, яких зазнають діти у ході виконання завдання, призводять до зниження активності, втрати інтересу до його виконання.

Дошкільники виразно зображують окремі емоції, використовують не всі складові експресії, повторюють пози, жести, мовленнєві реакції невиразні, емоційна нестійкість.

Третій рівень сформованості емоційної сфери притаманний дітям, у яких емоції диференційовані, виразні, адекватні. Сприймання емоцій на цьому рівні характеризується визначенням комплексу експресивних ознак емоцій (очі-рот-брови) за усіма модальностями.

Діти комплексно інтерпретують емоціогенні ситуації у поєднанні зі схематизацією експресивного еталону, визначенням його причин і наслідків та адекватно доволно імітують емоції усіх модальностей за допомогою міміки із вираженою комплексною локалізацією мімічних ознак (активізація усієї мускулатури обличчя). Дошкільники розуміють зміст соціальних емоцій, виражають адекватне емоційне ставлення до моральних норм, з достатньою повнотою і адекватністю вербального розкриття сутності моральної норми.

Вербалізація емоцій характеризується адекватним використанням емотивної лексики, достатнім обґрунтуванням ситуацій, об'єктів, дії, що викликають переживання за усіма модальностями (задоволення, незадоволення, радість, смуток, страх, злість, образа, здивування, сором); відповіді відображають розуміння змістового боку емоцій, що ґрунтується на суб'єктивному екстралінгвістичному досвіді, що відображає індивідуальний досвід.

Емоційна експресія відрізняється різноманітними моторними проявами (яскрава, жвава, достатньо виразна міміка; природність, невимушеність у рухах, активність). Дошкільники виявляють цікавість до ігрових дій, часто вимовляють емоційно забарвлені репліки. Емоційні реакції адекватні, притаманне стійке емоційне ставлення до різних об'єктів і збільшення часу перебігу емоційного реагування.

Відповідно до розроблених рівнів, стан сформованості емоційної сфери у дошкільників із ЗПР та у дошкільників із нормативним розвитком відображено на рисунку 1.

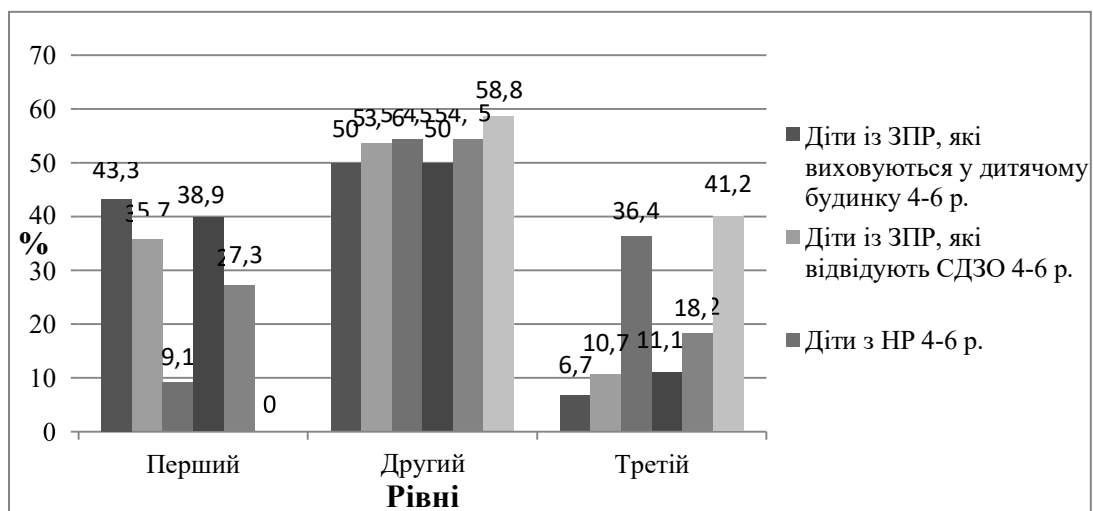

Рис. 1. Порівняння рівнів сформованості емоційної сфери у дошкільників із ЗПР та НР

Результати експериментального дослідження засвідчили, що перший (низький) рівень сформованості емоційної сфери було виявлено у 43,3% дошкільників із ЗПР, які виховуються у дитячому будинку віком 4-6 років та 38,9% – віком 6-7 років, а також у 35,7% дошкільників, які виховуються у сім'ї і відвідують СДЗО віком 4-6 років та 27,3% – віком 6-7 років (для порівняння – 9,1% дошкільників із НР віком 4-6 р. та 0 віком 6-7 р.). Дошкільники з цим рівнем сформованості емоційної сфери демонструють нестійкість, емоційну лабільність, одноманітність емоційного вираження, неадекватні емоційні реакції у ситуації неспіху, бідність емоційного словника, їм важко повідомити про власне емоційне самопочуття, про настання втоми, емоційне тло настрою знижене. Ці діти не прагнуть до встановлення контактів з однолітками за власним бажанням. Їм важко зрозуміти емоційний стан інших людей. Вони мають обмежені уявлення про соціальні емоції, демонструють байдуже ставлення до моральних норм.

Другий (середній) рівень сформованості емоційної сфери було виявлено у 50% дошкільників із ЗПР, які виховуються у дитячому будинку віком 4-6 років та 50% – віком 6-7 років, а також у 53,6% дошкільників, які виховуються у сім'ї та відвідують СДЗО віком 4-6 років та 54,5% – віком 6-7 років (для порівняння – 54,5% дошкільників із НР віком 4-6 р. та 58,8% – віком 6-7 р.). Діти з цим рівнем сформованості емоційної сфери демонструють адекватність емоцій, відносну їх стійкість, виразно зображують окремі емоції у міміці, пантоміміці. Дошкільники називають добре знайомі їм емоційні стани, обґрунтовують причини їх виникнення. При цьому переважає ситуативний спосіб тлумачення емоційного стану. Виявляють інтерес до спільної діяльності, який залежить від емоційної участі дорослого. У них переважає позитивне емоційне тло настрою. Вони мають адекватні знання про соціальні емоції, хоча емоційне ставлення до них маловиразне.

Третій (високий) рівень сформованості компонентів емоційної сфери було виявлено у 6,7% дошкільників із ЗПР, які виховуються у дитячому будинку віком 4-6 років та 11,1% – віком 6-7 років, а також у 10,7% дошкільників, які виховуються у сім'ї і відвідують СДЗО віком 4-6 років та 18,2% – віком 6-7 років (для порівняння – 36,4% дошкільників із НР віком 4-6 р. та 41,2% – віком 6-7 р.). Для дошкільників з цим рівнем сформованості емоційної сфери притаманні адекватні емоції, вони демонструють різні емоційні стани, що виражаються у міміці, пантоміміці, мовленні. Діти називають емоції, пояснюють причини їх виникнення. Розуміють соціальні емоції і виражають адекватне ставлення до моральних норм. Вони витримують вхід в емоційний стан і вихід з нього відповідно до ситуації. Контакти з однолітками та дорослими емоційно забарвлені.

Отже, переважна більшість дошкільників із ЗПР усіх груп показали 1-й та 2-й рівні сформованості компонентів емоційної сфери. Це свідчить про те, що ці діти мають обмежені уявлення про емоції та способи їх вираження.

Водночас дошкільники з нормативним розвитком показали переважно 2-й та 3-й рівні сформованості компонентів емоційної сфери. Діти цієї категорії переважно продемонстрували високий і середній рівні сформованості компонентів емоційної сфери, а це в свою чергу, свідчить про розуміння емоцій і здатність до адекватного їх вираження за допомогою міміки, пантоміміки, мовленнєвих засобів.

В результаті статистичної обробки, були достовірно зафіксовані розбіжності

між експресивним, перцептивним, когнітивним і вербальним компонентами емоційної сфери у дітей із ЗПР та НР та статистично встановлений зв'язок між компонентами емоційної сфери методом кореляційного аналізу (r-Пірсона). Проаналізуємо статистичні результати.

У дошкільників з НР виявлено високий взаємозв'язок між усіма компонентами емоційної сфери (від $r=0,4$ до $r=0,7$), у дошкільників із ЗПР, які

виховуються у сім'ї і відвідують в СДЗО взаємозв'язок слабкий (від $r=0,1$ до $r=0,4$), у дітей із ЗПР, які виховуються у дитячому будинку взаємозв'язок між усіма компонентами дуже слабкий (від $r=0,06$ до $r=0,2$).

Так, було виявлено дуже низький взаємозв'язок між всіма компонентами емоційної сфери у дошкільників із ЗПР, які виховуються у дитячому будинку: між експресивним і когнітивним компонентами – $r=0,15$, між експресивним і перцептивним – $r=0,23$, між експресивним і вербальним – $r=0,17$, між перцептивним і когнітивним – $r=0,13$, між перцептивним і вербальним $r=0,12$, між когнітивним і вербальним $r=0,06$. Отримані дані свідчать, що у дітей, які виховуються у дитячому будинку, емоційна сфера не сформована, це виявляється у обмеженому емоційному досвіді, що є основою для пізнання емоційних явищ; несформованості умінь орієнтуватися в експресивних ознаках емоцій та співвідносити їх з певним значенням, що виявляється у низькому ступені структурованості та диференційованості уявлень про емоції; у труднощах розуміння власних емоцій та емоцій інших людей; невиразності емоційних проявів; порушеннях адекватності та тривалості емоцій; несформованості здатності до розуміння соціальних переживань, що є одним із механізмів соціалізації, головним фактором у формуванні ціннісних орієнтацій та установок, індивідуального стилю діяльності та спілкування.

Крім цього, у більшості дітей із ЗПР, які виховуються у дитячому будинку відсутні вміння пояснювати причини та умови виникнення власних емоцій та емоцій інших людей, що характеризується браком емоційного досвіду, який визначає особливості оволодіння дітьми значеннями емоцій.

У дошкільників із ЗПР, які виховуються у сім'ї і відвідують СДЗО виявлено вищий взаємозв'язок між всіма компонентами емоційної сфери, ніж у дошкільників, які виховуються у дитячому будинку, однак значно нижчий, ніж у дітей з НР: між експресивним і когнітивним компонентами – $r=0,20$, між експресивним і перцептивним – $r=0,41$, між експресивним і вербальним – $r=0,19$, між перцептивним і когнітивним – $r=0,26$, між перцептивним і вербальним $r=0,31$, між когнітивним і вербальним $r=0,24$. Тобто, у цих дітей недостатньо сформоване цілісне уявлення про емоції. Власний емоційний стан недостатньо чітко сприймається дітьми, що призводить до помилок в оцінці емоційних станів інших людей і, загалом, до труднощів спілкування. Діти впізнають емоції через пізнання власних емоційних станів і мають обмежені знання про емоційні стани інших людей.

На відміну від дошкільників із ЗПР, у дошкільників із НР виявлено високий взаємозв'язок між компонентами емоційної сфери: між експресивним і когнітивним компонентами – $r=0,4$, між експресивним і перцептивним – $r=0,47$, між експресивним і вербальним – $r=0,59$, між перцептивним і когнітивним – $r=0,66$, між перцептивним і вербальним $r=0,71$, між когнітивним і вербальним $r=0,54$. Якісний аналіз свідчить, що у дітей з НР всі компоненти емоційної сфери взаємопов'язані, експресія дитини (виразні рухи обличчя), пантоміміка (виразні рухи всього тіла) і вербальне вираження емоцій в інтонації і тембрі голосу утворюють експресивний репертуар особистості, що в певною мірою усвідомлюється і керується нею. Водночас, сприймання як предметів, так і інших людей у дітей з НР залежить не тільки від індивідуально-особистісних особливостей, але і від соціокультурних чинників, тобто емоційна сфера набуває власних ціннісних орієнтацій, які змінюються під впливом соціокультурного середовища, у якому знаходиться

дитина. Водночас, спостерігається вмотивованість дитини як суб'єкта соціальної перцепції, що свідчить про те, що сприймання соціальних об'єктів характеризується більшою злитістю когнітивних компонентів з вербальним, перцептивним і експресивним компонентами, що більшою мірою залежить від мотиваційно-сислової структури діяльності, в яку залучена дитина.

З метою оцінювання достовірності відмінностей між компонентами емоційної сфери (перцептивний (сприймання експресії), когнітивний (розуміння емоцій,

ідентифікація емоційних ситуацій, відтворення емоцій), вербальний (вербалізація емоцій), експресивний (емоційні реакції, емоційне тло настрою), виявлених під час порівняльного аналізу досліджуваних груп дітей, був використаний *t*-критерій Стьюдента. Обчислення *t*-критерія Стьюдента відбувалося за формулою: $t = \frac{M_x - M_y}{\sqrt{S_{mx-y}}}$, де M_x і M_y – середнє арифметичне вибірки; S_{mx-y} – стандартна похибка розбіжностей середніх двох вибірок з рівнем значущості $p \leq 0,05$. Статистичні дані дослідження відмінностей між компонентами емоційної сфери за *t*-критерієм Стьюдента демонструє таблиця 1.

Т
а
б
л
и
ц
я
1

Числове значення критерію достовірності відмінності між середніми показниками досліджуваних груп

Компоненти емоційної сфери	Значення <i>t</i> -критерію		
	Дошкільники із ЗПР, які виховуються у дитячому будинку і НР	Дошкільники із ЗПР, які відвідують СДЗО і НР	Дошкільники із ЗПР, які виховуються у дитячому і дошкільники із ЗПР, які відвідують СДЗО
Перцептивний	$t=5,4$ при $p \leq 0,05$	$t=4,4$ при $p \leq 0,05$	$t=2,4$ при $p \leq 0,05$
Когнітивний	$t=4,1$ при $p \leq 0,05$	$t=5,8$ при $p \leq 0,05$	$t=3,1$ при $p \leq 0,05$
Вербальний	$t=4,7$ при $p \leq 0,05$	$t=4,3$ при $p \leq 0,05$	$t=2,7$ при $p \leq 0,05$
Експресивний	$t=6,9$ при $p \leq 0,05$	$t=5,2$ при $p \leq 0,05$	$t=3,3$ при $p \leq 0,05$

На основі статистичних даних, ми можемо аргументувати висновок щодо сформованості емоційної сфери у дітей різних досліджуваних груп. Таким чином, інтерпретуючи отримані показники можна стверджувати, що проявами несформованості емоційної сфери у дітей із ЗПР виступають: обмежений обсяг емоційного досвіду, звужений діапазон переживань; обмежені уявлення (експресивні та імпресивні) про емоції; бідність і невиразність експресивних реакцій; нестійкість та емоційна лабільність переживань; неадекватність емоцій; бідність емоційного словника та труднощі вербалізації причин та ситуацій виникнення емоцій тощо.

Отже, обчислений критерій є доказом наявності відмінностей у

сформованості емоційної сфери між порівнюваними групами досліджуваних, що статистично достовірна. Отримані результати підтверджують висновок про те, що низький рівень розвитку всіх компонентів емоційної сфери, виникає внаслідок формування дитини, як особистості, в умовах соціальної депривації, що негативно позначається на індивідуальному досвіді дитини у взаємодії з оточуючим світом. Специфічні особливості компонентів емоційної сфери як нерозуміння експресивних ознак емоцій, примітивність та обмежений діапазон емоцій, нестійкість та емоційна лабільність переживань, неадекватність емоційних реакцій та вмінь адекватно вербалізувати зміст емоцій тощо, призводять до зниження активності, втрати інтересу до пізнавальної діяльності, ускладнюють становлення особистості та її соціалізацію.

Висновки та перспективи подальших наукових розвідок. Підсумовуючи отримані результати експериментального дослідження емоційної сфери у дошкільників із ЗПР, можна стверджувати, що порушення регуляторних функцій ЦНС та деприваційні умови виховання дошкільників із ЗПР призводять до неповноцінного сприймання ними емоційних станів інших людей й не завжди адекватному, недиференційованому вираженню власних емоцій. Дошкільник із ЗПР, який виховується у дитячому будинку, має обмежений досвід переживань емоцій різних модальностей та їх діапазон, адже його накопичення відбувається у спілкуванні з іншими людьми, контактах з навколишньою дійсністю, що призводить до збіднення уявлень про імпресивні та експресивні ознаки емоцій. Виявлені особливості емоційної сфери дошкільників значно ускладнюють їх соціалізацію.

Подальша перспектива наукових досліджень полягає у вивченні особливостей формування емоційної сфери у молодших школярів, які перебувають у різних освітніх та соціальних умовах: спеціальних закладах освіти, сім'ї, інклюзивних класах, дитячих будинках, інтернатах, що сприятиме попередженню виникнення ускладнень їх соціалізації.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бевз Г., Дорошенко О. Вплив деприваційних чинників на психічний розвиток дитини. Проблеми загальної та педагогічної психології: збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України. 2003. Т. V. Ч.5. С. 25–34.
2. Гошовський Я.О. Поновна соціалізація депривованої особистості: макро- й мікрочинники та синергетичний підхід. Психологічні перспективи. Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, Ін-т соц. та політ. психології АПН України. Луцьк, 2011. Вип. 17. С. 65–75.
3. Дети социального риска и их воспитание: Учебно-методическое пособие / Под ред. Л.М.Шипицыной. СПб.: Речь, 2003. 144 с.
4. Діти із затримкою психічного розвитку та їх навчання / Т.Д. Ілляшенко, Н.А. Бастун, Т.В. Сак. К.: ІЗМН, 1997. 128 с.
5. Дмитріюк Н. Теоретичний аналіз феномену психічної депривації особистості дитини у психологічній науці. Психогенеза особистості: вікові та педагогічні модифікації : монографія. Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, Ф-т психології, Каф. пед. та вікової психології. Луцьк, 2014. С. 92–109.
6. Защиринская О.В. Психология детей с задержкой психического развития: Учебное пособие: Хрестоматия. СПб.: Речь, 2007. 168 с.
7. Коробейников И.А. Проблема сиротства: реальность и ожидания. Дефектология. 2006. № 1. С. 3–6.
8. Красницька О.В. Депривація як соціально-педагогічна проблема. Наукові записки Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя. Серія: Психолого- педагогічні науки. Ніжин, 2013. № 1. С. 24–28.
9. Лангмейер Й., Матейчек З. Психическая депривация в детском возрасте. Прага: Авиценум, 1984. 335 с.

10. Мухина В.С. Лишенные родительского попечительства. М.: Просвещение, 1991. 223 с.
11. Психическое развитие воспитанников детского дома / Под ред. И.В.Дубровиной. Москва, 1990. 264 с.
12. Словарь по социальной педагогике: учеб. пос. / Авт.-сост. Л. В. Мардахаев. М. : Академия, 2002. 368 с.
13. Фетискин Н.П., Миронова Т.И. Психологические основы образовательной депривации. Кострома: КГУ, 2007. 148 с.
14. Zasenkov V., Prokhorenko L. Educational Development Priorities for People with Special Needs in Ukraine. Education: Modern Discourses. 2018. № 1. P. 161-167.

REFERENCES:

1. Bevz Gh., Doroshenko O. (2003). Vplyv depriyvacijnykh chynnykiv na psykhychnyj rozvytok dytyny. Problemy zagalnoji ta pedaghoghichnoji psykholohiji: zbirnyk naukovykh pracj Instytutu psykholohiji im. Gh.S.Kostjuka APN Ukrainy. T. V. Ch.5. 25–34.
2. Ghoshovskij Ja.O. (2011). Ponovna socializacija depriyovanoji osobystosti: makro- j mikrochynnyky ta synerghetychnyj pidkhyd. Psykholohichni perspektyvy. Volyn. nac. un-t im. Lesi Ukrainky, In-t soc. ta polit. psykholohiji APN Ukrainy. Lucjk, Vyp. 17. 65–75.
3. Deti socialnogo riska i ih vospitanie: Uchebno-metodicheskoe posobie / Pod red. L.M.Shipicynoj. SPb.: Rech, 2003.
4. Dity iz zatrymkoiu psykhychnogho rozvytku ta iikh navchannja / T.D. Illiashenko, N.A. Bastun, T.V. Sak. K.: IZMN, 1997.
5. Dmytrijuk N. (2014). Teoretychnyj analiz fenomenu psykhychnoji depriyvaciji osobystosti dytyny u psykholohichnij nauci. Psykhogheneza osobystosti: vikovi ta pedaghoghichni modyfikaciji : monohrafija. Skhidnojevrope. nac. un-t im. Lesi Ukrainky, F-t psykholohiji, Kaf. ped. ta vikovoji psykholohiji. 92–109.
6. Zashhirinskaja O.V. (2007) Psihologija detej s zaderzhkoj psyhicheskogo razvitija: Uchebnoe posobie: Hrestomatija. SPb.: Rech.
7. Korobejnikov I.A. (2006). Problema sirotstva: real'nost' i ozhidaniya. Defektologija. 13–6.
8. Krasnjcika O.V. (2013). Depriyvacija jak socialjno-pedaghoghichna problema. Naukovi zapysky Nizhyns'kogo derzhavnogho universytetu im. Mykoly Ghogholja. Serija: Psykhologho-pedaghoghichni nauky.1. 24–28.
9. Langmejer J., Matejchek Z. (1984) Psihicheskaja deprivacija v detskom vozraste. Praga: Avicenum, 1984.
10. Muhina V.S. (1991) Lishennye roditel'skogo popechitel'stva. Moscow: Prosveshhenie.
11. Psihicheskoe razvitie vospitannikov detskogo doma / Pod red. I.V.Dubrovinoj. Moscow, 1990.
12. Slovar po socialnoi pedagogike : ucheb. pos. / Avt.-sost. L. V. Mardahaev.

Moscow : Akademija, 2002.

13. Fetiskin N.P., Mironova T.I. (2007) Psihologicheskie osnovy obrazovatelnoi deprivacii. Kostroma: KGU.

14. Zasenkov V., Prokhorenko L. (2018). Educational Development Priorities for People with Special Needs in Ukraine. Education: Modern Discourses. 1. 161 – 167.

Nataliia Batasheva Impact of social development deprivation on the emotional sphere of children with mental retardation

The article deals with the concept of social deprivation and theoretical analysis of scientific sources concerning the peculiarities of the personal development of socially depressed children. On the basis of experimental research the features of the emotional sphere of socially depressed preschoolers with delayed mental development are highlighted. It was determined that in socially depressed preschoolers with delayed mental development the violation of the regulatory functions of the central nervous system and the negative social conditions of education lead to inferior perception of their emotional states of other people, instability and emotional lability of experiences, significant lag in the development of communication with adults and peers, difficulties in understanding and verbalization of emotions, inadequate and undifferentiated expression of their own emotions. Preschooler with mental retardation, which is brought up in an orphanage, has limited experience feelings of emotion different modalities and narrowed their range because its accumulation occurs in communicating with other people, contact with the surrounding reality, which the child is deprived, leading to depletion of cognitive-affective schemes of emotions.

Keywords: social deprivation, mental retardation, emotional sphere, preschoolers.